

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.1:929Кравець]:94(560:477)«149/1624»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-120-128>

Олександр Кравчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: ol-kravchuk@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1897273/kravchuk-oleksandr/>

Юрій Зінько

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, професор (Україна)

e-mail: yurii.zinko@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4772-6082>

Боротьба українського козацтва проти турецько-татарської експансії наприкінці XV – першій половині XVII ст. у працях професора Миколи Кравця

Анотація. Метою статті є характеристика наукових праць професора Миколи Кравця з проблематики агресивної політики султанської Туреччини й Кримського ханства щодо українських земель та успіхів козацтва у відстоюванні прав і свободи українського народу. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальнонаукових принципах об'єктивності, системності, історизму, в поєднанні зі спеціально-історичними методами: проблемно-хронологічним, історико-біографічним, описовим, контент-аналізу. **Наукова новизна** полягає у спробі на основі аналізу праць Миколи Кравця розкрити особливості воєнно-політичного протистояння Османської імперії й Кримського ханства з українським козацтвом та подати важливі сторінки успішної боротьби козаків з турецько-татарською агресією у кінці XV ст. – першій чверті XVII ст. **Висновки.** У своїх працях історію українського козацтва Микола Кравець розглядає у контексті воєнного протистояння козаків з Османською імперією й Кримським ханством та відзначає роль козацького війська в протистоянні турецько-татарській експансії і захисті прав українського народу у кінці XV ст. – першій чверті XVII ст. Автор наголошує на міжнародному значенні боротьби козаків проти султанської Туреччини і Кримського ханства та вказує на їх заслуги у захисті європейських народів. М. Кравець, як представник державницької школи української історіографії, ґрунтовно висвітлює кримсько-українські взаємини.

Ключові слова: Микола Кравець, історіографія, Османська імперія, Кримське ханство, українське козацтво.

Постановка проблеми. Звернення до наукової спадщини Миколи Кравця актуалізується зацікавленістю дослідників проблемою взаємовідносин українського козацтва з Османською імперією та Кримським ханством. Потребують подальшого висвітлення питання становлення козацтва й зміцнення його позицій на українських теренах, ролі козацького війська у боротьбі з турецько-татарською навалою й захисті українського народу. Актуальними залишаються питання щодо демографічних втрат під час турецько-татарських нападів і становища українських бранців. Праці М. Кравця дозволяють отримати ґрунтовні знання про основні сухопутні й морські походи козаків на Туреччину і Крим.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Питання політики Османської імперії й Кримського ханства щодо українських земель та ролі козацтва в протистоянні турецько-татарській експансії стали предметом дослідження Миколи Кравця. Ґрунтовне монографічне дослідженням автор присвятив історії козацтва, в якому висвітлив роль Запорозької Січі у визвольній війні українського народу (Кравець, 1999). Окремі аспекти теми репрезентовані автором у зібранні творів у дванадцяти томах. (Кравченко [Кравець], 2003). У науковому доробку М. Кравця дослідження про Гетьмана України Петра-Конашевича-Сагайдачного (Кравець, 1967), праці присвячені 300-літтю запорізького лицарства (Кравець, 1989) та 500-річчю українського козацтва (Кравець, 1990). Наукова спадщина українського вченого Миколи Кравця є предметом дослідження сучасних істориків, які вивчають історію України козацької доби (Калитко, Кравчук, 2010), (Степанчук, 2016) та ін.

Метою статті є характеристика наукових праць професора Миколи Кравця з проблематики агресивної політики султанської Туреччини й Кримського ханства щодо українських земель та успіхів козацтва у відстоюванні прав і свобод українського народу.

Виклад основного матеріалу. У складних політичних і воєнних обставинах Нового часу терени, які контролювало українське козацтво, становили контактну зону між Річчю Посполитою та однією з провідних військових держав Сходу – Османською імперією з її васалом Кримським ханством. «Розташування українських земель на крайньому сході тогочасної політичної карти Європи на певний час зробило їх одним із геополітичних полюсів континенту», наголошував О. Дьомін (Дьомін, 2004, с. 414). Взаємовідносини українського козацтва з Османською імперією та Кримським ханством були різноманітними, охоплюючи воєнно-політичне протистояння та союзи, включали економічну й культурну взаємодію (Пилипенко, 2015, с. 32-33). У працях вітчизняних істориків вона висвітлюється з різною інтенсивністю. Найбільша увага приділяється воєнно-політичному протистоянню. Це, зокрема, притаманно працям доктора історичних наук, професора Миколи Миколайовича Кравця (1928-2011). Знаний український вчений у галузі історичної науки середини ХХ ст. – початку ХХІ ст., він був родом із західної частини етнічних українських земель – Холмщини. Після вигнання німецьких військ радянською армією, родина була переселена в УРСР. Після отримання вищої освіти, праці у загальноосвітніх школах, він вступив до аспірантури Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові. Під керівництвом видатного історика І. П. Крип'якевича підготував і захистив кандидатську дисертацію у 1954 р., а у 1965 р. – докторську.

У 1950-х – середині 1970-х рр. М. Кравець працював викладачем у Станіславському державному педагогічному інституті (нині – Івано-Франківський національний університет ім. В. Стефаніка), науковим співробітником Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, у Львівському ім. І. Франка та Чернівецькому державних університетах (нині – національні, Чернівецький – ім. Ю. Федьковича) завідувачем кафедрою історії України. У 1975-2006 рр. М. Кравець був завідувачем, згодом – обіймав посаду професора кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного інституту (з 1998 р. – університету ім. М. Коцюбинського). Серед виданих ним монографій – «Нариси з історії робітничого руху в Західній Україні в 1921-1939 рр.» (К., 1959), «Іван Франко – історик України» (Львів, 1971), «Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині ХІХ» (Львів, 1964), «Нариси з історії селянства Північної Буковини на початку ХХ століття» (Вінниця, 1998) (Калитко, Кравчук, 2010, с. 286-289). Також він був членом авторського колективу першого тому праці «Історія українського селянства» (К., 2006).

Також до сфери зацікавлень вченого належали історія українського козацтва, Українська революція 1917-1921 рр., боротьба ОУН-УПА та ін. Зазначені сюжети історіографічного спадку М. Кравця частково проаналізовані у ряді наукових досліджень (Зінько, Кравчук, 2021), (Степанчук, 2016).

Найбільш повною науковою працею М. Кравця з історії козацтва є узагальнююча монографія «Роль Запорозької Січі у визвольній війні українського народу». Автор її підготував ще у 1969-1970 рр. на основі спецкурсу, прочитаному на історичному факультеті Львівського університету ім. І. Франка. Однак у радянський час про публікацію дослідження з історії України «не могло бути й мови» (Кравець, 1999, с.1). Працю було видано у 1999 р., в якій враховано досягнення українських істориків з теми дослідження за роки незалежності.

Хронологічно монографія М. Кравця охоплює період з кінця ХV ст. до зруйнування Запорізької Січі у 1775 р. У праці йдеться й про Задунайську Січ. Основну увагу автор зосереджує на періоді з кінця ХV ст. до 1621 р., під час якого відбулося становлення козацтва і почалася успішна боротьба з турецько-татарською агресією. У праці зазначеному періоду присвячено перші два розділи під назвою «Виникнення Запорізької Січі. Початок визвольної боротьби» та «Боротьба запорізького козацтва проти іноземних поневолювачів наприкінці ХVІ – першій половині ХVІІ ст.». Їх основним змістом є розкриття історичних обставин виникнення українського козацтва у другій половині ХV – на початку ХVІ ст. та збройне протистояння татаро-турецькій агресії й феодалному гніту на українських землях (Кравець, 1999, с. 12).

До безпосередніх внутрішніх чинників зародження козацтва М. Кравець відносить економічне гноблення, жорстокий національний, релігійний, соціальний гніт населення українських земель, поділених між різними державами (Кравець, 1999, с. 4, 6). Зовнішнім чинником, на думку автора, був слабкий опір турецько-татарським нападам урядів Польщі й Литви (Кравець, 1999, с. 230).

У працях автор не торкався характеристики державного устрою Османської імперії та Кримського ханства. Хоча у художньо-історичному творі «Христофор Косинський» (1987 р.) султанську Туреччину М. Кравець назвав однією «з найсильніших держав світу» (Кравченко [Кравець], 2003, с.373). Насамперед, історик наголошував на агресивній зовнішній політиці обох держав. М. Кравець характеризував Кримське ханство, що виникло у 1449 р., як розбійницьку,

.....
паразитичну державу. Зауваживши, що 1475 р. ханство опинилося у васальній залежності від Оттоманської Туреччини, вчений підкреслив, що «підтримка могутньої Порти зміцнювала сили Кримського ханства, робила його зовнішню політику більш упевненою. Не раз турки самі брали участь у розбійницьких походах татар» (Кравець, 1999, с. 7).

М. Кравець розглядав наростання інтенсивності нападів Кримського ханства на різні регіони України, адже у 1450-1586 рр. було зафіксовано 84 напади татар, а в 1600-1647 рр. – 76. Наведено приклади демографічних втрат українців (у 1516 р. ясир з Галичини становив від 50 тис. до 100 тис. осіб, а в 1575 р. – понад 55 тис. осіб) (Кравець, 1999, с. 8-9). Опираючись на відомості Я. Дашкевича (Дашкевич, 1985, с. 57), М. Кравець зауважив, що впродовж XV – першої половини XVII ст. з України в татарський ясир потрапило 2 – 2,5 млн. осіб (Кравець, 1990), при тому, що у середині XVI ст. населення України становило приблизно 4 млн. осіб (Кравець, 1999, с.7). У творі «Христофор Косинський» М. Кравець також підкреслював, що до вказаної кількості полонених, «не входили вбиті, зокрема люди старшого віку та маленькі діти, яких у ясир не брали» (Кравченко [Кравець], 2003, с.372).

Микола Кравець не торкався причин зазначеної агресивної політики. Дослідники відзначають значення работоргівлі для Османської та Кримської держав. С. Плохій зауважив, що работоргівля домінувала в економіці регіону: «імперія, чії ісламські закони дозволяли поневолювати лише немусульман і захочували звільнення рабів, постійно потребувала безкоштовної робочої сили. Ногайці та кримські татари реагували на цей попит, поширюючи свої набіги в пошуках рабів на північ від понтійських степів і часто заходячи глибоко в українські землі або в південну частину московської держави. Работоргівля була додатковим заробітком (основний прибуток ногайці отримували від тваринництва, а кримські татари – також від осілого сільського господарства)». На його думку, у роки поганих врожаїв зазвичай відбувалося збільшення набігів «та кількості рабів, яких доправляли до Криму» (Плохій, 2016, с.112). А. Кримський цитує відомості з листа султанського візира Ібрагіма, датованого 1527 р., про величину мита від продажу татарами рабів, набраних з «польських країв», тобто українських земель у складі Речі Посполитої. Лише з митниць Кілії та Кафі (нині – Феодосія) за «останні два роки» надходження збільшилися на 30 000 дукатів (Кримський, 1996, с.195). Турецький науковець Г. Іналджик зазначав, що в середині XVI ст. Османська держава отримувала щорічний прибуток від работоргівлі у сумі 18 000 золотих дукатів. Податок на кожного раба становив 4 золоті дукати (Іналджик, 1998, с.143). Упродовж XVI – XVII ст., стверджував О. Галенко, Кримський ханат «був найбільшим постачальником рабів для Османської імперії» (Галенко, 2008, с. 376). М. Кравець вищезазначені демографічні втрати оцінював як пряму загрозу існуванню українського народу (Кравець, 1999, с. 11). Також автор наголосив, що від «грабіжницьких походів терпіли не тільки Україна, але й Польща, Литва, Росія, Білорусія, Молдавія» (Кравець, 1990).

Вчений писав про найбільший невільничий ринок Кафу, вказуючи, що на ньому «було постійно до 30 тис. невольників. Продані у рабство українські, російські й польські бранці частково залишались у Криму, а частково вивозились у Туреччину, де працювали на найважчих роботах. Багатьох з них примушували гребти на галерах, приковуючи до лавок ... » (Кравець, 1999, с.10). Прикметно, що турецькою назвою галери – каторга у східнослов'янських мовах назвали найбільш жорстоке покарання, окрім страти. Однак автор не вказав період, під час якого у Кафі перебувала вказана кількість невільників. Теж стосується відомостей О. Галенка, який вказав на щорічний продаж у Кафі 17,5 тис. невільників (Галенко, 2008, с.376). А. Кримський зазначив, що крім продажу, частину захоплених невільників як обов'язковий податок надсилали султану (Кримський, 1996, с.195).

М. Кравець розповідає про дружину правителя Османської імперії 1520-1566 рр. Сулеймана II Роксолану й висловлює свою думку з питання, що султан на її прохання наказував татарам утримуватися від нападів на українські землі. М. Кравець зазначає, що таке прохання, якщо і було, не могло бути результативним, адже «татари не завжди виконували його накази» (Кравець, 1999, с.8). За інформацією О. Шутко, якщо у першій чверті XVI ст. було 23 напади кримських татар, то на 1520-1550 рр., коли Роксолана перебувала у Стамбулі – 9 (Шутко, 2019, с.123).

Констатувавши виникнення українського козацтва у «жорстокій боротьбі проти феодалного гніту й татаро-турецької агресії», М. Кравець торкався тюркського походження слова «козак», яке означає вільну озброєну людину (Кравець, 1999, с.11).

Перші виступи козацтва проти татар М. Кравець відносив до 1492, 1502-1503 рр. Він зауважив, що литовські й польські уряди без вагання використовували українське козацтво у боротьбі з татарами (Кравець, 1999, с.12). Зокрема, М. Кравець наводив факт організації у 1516 р. хмільницьким старостою Предславом Лянцкоронським походу українських козаків на Акерман (Білгород-Дністровський), який тоді належав Туреччині. М. Кравець наводить й інші подібні

прикладі, зокрема, захоплення козаками Очакова у 1545 р., що викликало «протест турецького султана Сулеймана польському королю Сигізмунду І» (Кравець, 1999, с.13).

Серед інших організаторів і очільників козацтва, значну увагу автор приділив висвітленню постаті українського магната Д. Вишневецького. Торкаючись його піврічного перебування на службі турецького султана у 1553 р., М. Кравець наводить припущення М. Грушевського про бажання Д. Вишневецького побудувати на дніпровських островах замки проти татар і його прагнення «спертися на Туреччину проти Криму». М. Кравець так підсумував думку М. Грушевського: «... Вишневецький хотів, спираючись на Литовсько-Польську державу й підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим» (Кравець, 1999, с.15). Згадується заснування Д. Вишневецьким у 1556 р. на о. Мала Хортиця Запорізької Січі та інші прояви боротьби з Кримським ханством, зокрема, захоплення фортеці Іслам-Кермен (нині Каховка). Також згадуються споруджені татарами для боротьби проти козаків фортеці Мустир-Кермен (на дніпровському острові Тавань), Кизи-Кермен (нині Берислав) (Кравець, 1999, с.15). Після захоплення Іслам-Кермену, хан Девлет-Гірей разом з турецьким підрозділом та військами волоського господаря, що перебував у васальній залежності від Османської імперії влітку 1557 р. захопив і зруйнував хортицький замок (Кравець, 1999, с.15-16).

Говорячи про загибель Д. Вишневецького, автор відзначив, що він захопився ідеєю опанування молдавського престолу, але 1563 р. зазнав поразки. Господар Томша (Стефан ІХ) видав його туркам. Д. Вишневецького стратили у Стамбулі.

На думку М. Кравця, діяльність Д. Вишневецького «залишила глибокий слід в історії українського козацтва. Організована боротьба проти татаро-турецької агресії, що спиралась на постійне укріплення (замок), напівнезалежна політика, яку проводив Вишневецький, спираючись на козацтво, його міжнародні зв'язки – все це не могло не бути зразком для розгортання дальших дій українського козацтва» (Кравець, 1999, с.17).

Розглядаючи створення Запорізької Січі на о. Томаківка у 1560-1570-х рр., М. Кравець вказав на спроби підпорядкування козацтва. Він згадує, що польський король Сигізмунд-Август 20 листопада 1568 р. звернувся до козаків з закликом покинути степи й повернутися в міста й замки та перебувати там на службі в нього за плату, не вриватися в турецькі райони, бо це порушує договори, укладені з Туреччиною (Кравець, 1999, с.18). У цьому контексті також згадується поява реєстрового козацтва у 1572 р. (Кравець, 1999, с.36).

На 1570-ті рр., відзначав М. Кравець, припадає діяльність перших відомих козацьких гетьманів та активізується військова діяльність козацтва, яка набирала «характеру організованих постійних походів проти Кримського ханства і султанської Туреччини» (Кравець, 1999, с.20). Зокрема, автор коротко описав обставини боротьби з кримськими татарами у 1575-1576 рр. вихідця з Волині князя Богдана Ружинського (Кравець, 1999, с.33). На жаль, постаті інших представників роду Ружинських у козацькому війську М. Кравцем не згадано. У зв'язку з цим, зауважимо, що у 1581–1583 рр. козацькими очільниками були князі Остафій Ружинський, у 1584–1586 рр. – Михайло Ружинський, у 1587 р. – Микола Ружинський, у 1588 р. – Кирик Ружинський (Войтович, 2020, с. 219).

Докладніше М. Кравець висвітлює участь українських козаків у воєнно-політичних подіях у Молдавії та їх морські походи. Автором наводяться відомості про участь козаків на чолі з гетьманом І. Свирговським (Свирчевським) у 1574 р. «у визвольній війні молдавського народу проти турецьких гнобителів» на чолі з Іона-воде Хоробрим, котрий здійснив «відчайдушну спробу покінчити з турецьким ярмом» (Кравець, 1999, с.30-31). У декількох битвах союзники здобули перемогу. Але через зраду одного з молдавських воєначальників у вирішальній битві під Рокшанами козаки і молдавські підрозділи були переможені турками (Кравець, 1999, с.32).

Також М. Кравець висвітлює похід в Молдавію козаків на чолі з гетьманом Шахом у 1577-1578 рр., спрямований на підтримку претендента на престол – Івана Підкови, який оголосив себе братом Іона-воде Хороброго. Іван Підкова, зауважував науковець, не зумів укріпитись на молдавському престолі через відсутність підтримки Порти та інші зовнішні обставини. Готуючись до війни з Росією і не бажаючи загострювати відносини з Туреччиною, король Стефан Баторій наказав стратити Івана Підкову у 1578 р., писав історик. Спроби козаків підтримати інших претендентів на престол Молдавії у 1578 р. також закінчились невдало (Кравець, 1999, с.33-34).

Серед прикладів наростання боротьби козаків проти татар і турків у 1583-1589 рр., М. Кравець відмічав руйнування фортеці Ягорлик на Дністрі, захоплення Тягиня (Бендер), спалення Очакова (1584 р.) та ін. (Кравець, 1999, с.35).

Постійні походи запорожців на Чорне море М. Кравець датує 1585-1641 рр. Він твердив, що «Ні погрози турецьких султанів, ні суворі постанови польських сеймів, не діяли на них. Козаки розгулювали по морю, захоплювали галери, спустошували Крим, Малу Азію й навіть околиці Константинополя» (Кравець, 1999, с.27, 113). На його думку, морські походи «були складовою частиною національно-визвольної боротьби українського народу проти турецько-

татарської агресії» (Кравець, 1999, с.26). Т. Батюк називає їх переходом від оборонної до наступальної тактики (Батюк, 2003, с.17).

М. Кравець описав маршрут виходу козаків у Чорне море: «... Чайки спускалися вниз по Дніпру... Так допливали козаки до острова Тавань і турецької фортеці Кизи-Кермен. Щоб не пустити їх далі по Дніпру, турки протягували через Дніпро ланцюги, стріляли з гармат. Козаки попереду себе пускали стовбури дерев, а потім пробивалися через перешкоди самі... Галери, які стояли біля Очакова, мали завдання не пропускати козаків на море. Якщо ж турки запримітили козаків, то інформували про них свої власті» (Кравець, 1999, с.26). Також М. Кравець зауважив, що були «й комбіновані походи: частина запорожців прямувала верхи на конях уздовж Дніпра, а друга частина плила на чайках вниз по Дніпру» (Кравець, 1999, с.27).

Автор зупинився на одному з перших морських походів 1589 р., який очолив Кулага. Під час походу, козаки здобули Козлов (нині – Євпаторія). Після появи у місті великого татарського загону, у боях загинув Кулага. Але після відступу козаки «зуміли напасти ще на Білгород і спалили його». У відповідь хан розпочав похід в Україну, але на р. Кам'янці зазнав поразки від козаків. Це ж повторилося під час переправи через Дністер, коли було поранено хана. Зрештою, орда була вимушена повернутися в Крим (Кравець, 1999, с. 35). У 1590 р. «уряд султанської Туреччини виступив із серйозними погрозами на адресу Польщі». Але до війни не дійшло. Уряд Речі Посполитої зобов'язувався компенсувати Порті втрати, які були завдані їй козаками та вивести останніх з Понижжя (Кравець, 1999, с.37). Влада Речі Посполитої заборонила реєстровцям здійснювати походи проти татар і турків (Кравець, 1999, с.38).

М. Кравець пише про «українсько-австрійське співробітництво у боротьбі проти Кримського ханства й султанської Туреччини». Його ініціатором вважав владу Священної Римської імперії. Імператор Рудольф II прагнув використати запорожців «у важкій війні проти султанської Туреччини і Кримського ханства» [Кравець, (1999), с.232]. У цьому контексті згадуються походи козаків на Білгород та в район Очакова навесні 1594 р., а також походи до Молдавії і Угорщини (1594-1595 рр.) (Кравець, 1999, с.48).

Наступний епізод протистояння з Османською імперією М. Кравець відніс до 1599 р. Тоді запорожці підтримали волоського воєводу Михайла, який відмовився підпорядкуватись турецькому султанові (Кравець, 1999, с.55). «Ці дії були невігідні урядові Речі Посполитої, бо вели до нового конфлікту з Туреччиною», вважав М. Кравець (Кравець, 1999, с.55). Однак вже наступного року, коли воєвода Михайло прагнув повалити ставленика Польщі молдавського господаря Єремію Могилу, козаки взяли участь у війні на боці Речі Посполитої та перемогли 17 жовтня 1600 р. у битві під Буковим. «У результаті Валахія перейшла у васальну залежність до Польщі», підсумував автор (Кравець, 1999, с. 56).

М. Кравець показав наростання морських походів козаків з 1601 р. Вони спрямовувалися, зокрема, на Ізмаїл і Обличцю (1603 р.), Кілію, Білгород, Варну (1606 р.) (Кравець, 1999, с.57). Апогей цих походів пов'язував з діяльністю гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, під керівництвом якого, зокрема, козаки навесні 1615 р. поблизу Стамбула спалили пристані Мізевна й Архіока, у 1616 р. – здобули Кафу, Сіноп, Трапезунд (Кравець, 1999, с. 57-62). При захопленні Кафи, відзначав автор, звільнено чимало бранців. Сміливий удар запорожців М. Кравець назвав безпрецедентним, адже уперше «козаки завдали татарам дуже важких утрат на території їх власної держави. Це свідчило про зростання збройних сил України. Кримський хан почував себе все менш упевнено» (Кравець, 1999, с.61).

М. Кравець згадував невдалі спроби Османської імперії припинити походи козаків. У 1613 р., писав автор, за «наказом султана Ахмета I турецька флотилія вийшла до Очакова, щоб перестріти й розгромити козаків, які повертались на чайках з одного з цих морських походів. Побачивши турецькі кораблі, козаки кинулися на ворога й розгромили його. Серед різних трофеїв переможцям дісталася шість галер» (Кравець, 1999, с.58). У 1615 р. турецька влада відновила на Дніпрі замки (в Аслангородку й Тягинці, а 1616 р. направила «на козаків у дніпровський лиман великий флот на чолі з Алі-пашею. Але це не злякало запорізьких лицарів, які сміливо пішли назустріч туркам. У бою ворожий флот був розгромлений. Алі-паша ледве втік. Переможці захопили 20 галер і близько 100 човнів» (Кравець, 1999, с.61).

Зрештою, дійшов висновку М. Кравець, «Польський уряд змирився з існуванням Січі, з її суспільним і політичним ладом, тим більше, що йому була потрібна ударна бойова військова сила для ведення оборонних (інколи й наступальних) операцій проти Кримського ханства й султанської Туреччини. Але уряд не хотів допустити до поширення козацтва в усій Україні» (Кравець, 1999, с.12).

У 1617 р., констатував вчений, «Річ Посполита взяла на себе перед Туреччиною непосильне зобов'язання приборкати козаків та не пускати їх у морські походи» (Кравець, 1999, с.63). Прагнучи зберегти завойовані позиції, поміркована козацька старшина, очолювана П. Конашевичем-Сагайдачним, пішла на переговори з коронним гетьманом С. Жолкевським, який з військом восени 1617 р. вирушив в Україну. Результатом переговорів стала Вільшанська угода.

Згідно неї, «козаки зобов'язувалися не ходити в походи на Чорне море, взагалі стримуватися від ворожих дій проти Туреччини і Кримського ханства, проживати на своїх місцях, маючи старшого, даного їм від імені короля і коронного гетьмана, який, однак, був би обраний ними самими. ... ». Автор робить висновок, що якби угода була впроваджена в життя, це означало б поразку українського козацтва, оскільки йому заборонялося боротися з татаро-турецькою агресією. Втім, у зв'язку з походом Владислава в Росію, сейм відклав затвердження угоди. У свою чергу, ігноруючи її, П. Конашевич-Сагайдачний приєднався до протитурецької ліги в Європі (Кравець, 1999, с.63-64).

Після Деулінського перемир'я відносини українського козацтва з Річчю Посполитою знову загострилися. Згідно нової, Роставицької угоди (жовтень 1619 р.), козаки, зокрема, зобов'язувалися «не виходити з Дніпра в Чорне море на шкоду держави турецького султана» та знищити всі чайки, які могли б бути використані для морських походів» (Кравець, 1999, с.65).

Але навіть тоді, відмічав М. Кравець, «Сагайдачний не вважав себе прив'язаним до польської державної політики». Вже наприкінці 1619 р. «він водив козаків на кримські улуси» (Кравець, 1999, с.65).

Автор зауважив, що використовуючи загострення відносин Речі Посполитою з Туреччиною і неможливість Варшави у зв'язку з цим активно протидіяти козацтву, П. Конашевич-Сагайдачний у 1620 р. сприяв відновленню православної ієрархії в Україні (Кравець, 1999, с.68).

М. Кравець коротко торкнувся Цецорської битви 1620 р. Похід турків на чолі з Іскандерпашею в Молдавію вчений пояснює прагненням «відновити втрачені тут на користь Польщі позиції». На його думку, «Катастрофа на цецорських полях свідчила, що Польща не може розраховувати на успіх у війні з Туреччиною і Кримом без участі України» (Кравець, 1999, с.68).

У монографії «Роль Запорізької Січі у визвольній війні українського народу» докладно описано перебіг Хотинської війни 1621 р. (Кравець, 1999, с.68-76). Центральною подією у цьому описі є битва під Хотином. Також висвітлено морські походи козаків під час цієї баталії. «Запорожці своїми сміливими діями не дали туркам перевезти під Хотин всі свої гармати та достатню кількість продовольства. Вони загрожували тилу ворога. Все це не могло не впливати на моральний стан армії і врешті-решт певною мірою спричинитися до перемоги польсько-української армії», стверджував автор (Кравець, 1999, с.73).

У характеристиці військових сил Османської імперії у битві під Хотином М. Кравець наводить їх опис польським мемуаристом Яковом Собеським: «На помах могутнього володаря з'явилися на Дністрі неждані гості від берегів Євфрату, Нілу й сусіднього Дунаю; Азія й Африка, немов захитані у своїх основах, готувалися ринутися на Поділля. Незліченні й різноплеменні війська йшли до сарматських кордонів, де інше небо, інший клімат, інший характер природи, де, одне слово, все дивувало погляди пришельців ... Різні тварини: верблюди, буйволи й мули йшли, підіймаючи густі хмари куряви; крім того, кровожерливий молодий тиран привів чотирьох слонів, щоб показати свою могутність і залякати польське військо африканськими чудовищами. ... Кіннота, яка сіяла розкішними уборами і красою коней, прапори з блискучими позолоченими кулями зверху – все це становило прегарне видовище» (Кравець, 1999, с.72-73).

П. Конашевич-Сагайдачний, зазначав автор, у битві під Хотином обрав тактику активної оборони та постійних нічних контратак. При оцінюванні їх значення навів свідчення Я. Собеського: «Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа, турки впали в паніку: люди всіх звань і станів були в неописаній тривозі, сам Осман, який ще так недавно думав, що у світі нема нікого, хто був би могутніший, ніж він, тепер власними очима побачив усю хиткість свого становища ... » (Кравець, 1999, с. 74).

Торкаючись обставин переговорів, які завершилися укладенням мирної угоди 3-5 жовтня 1621 р., М. Кравець стверджував, що певне значення у згоді турків на них мала «також одержана султаном негативна відповідь російського царя про підтримку Туреччини у війні з Річчю Посполитою за повернення Смоленська й інших захоплених поляками міст» (Кравець, 1999, с. 75-76). М. Кравець, визначаючи значення битви писав: « ... Хотинська битва – одна з найбільш кривавих у XVII ст. Вона принесла перемогу об'єднаній польсько-українській армії. Згідно з Хотинським договором турки й татари зобов'язувалися не нападати на Польщу й Україну. Кордон між Річчю Посполитою й Туреччиною мав проходити по Дністру, причому Хотин переходив до Туреччини. Козаки змушені були погодитися ще й на небажані для них умови: відмовитися від походів на Кримське ханство й султанську Туреччину та припинити судноплавство по Дністру. Однак поразка (тільки вбитими турки втратили 80 тис. чоловік, так і не добившись здійснення своєї мрії захопити українські й польські землі) привела до послаблення могутньої турецької держави, сприяла розгортанню визвольної боротьби пригноблених нею народів. Вирішальну роль у Хотинській битві відіграли українські козаки, які врятували Україну й Польщу від поневолення турецько-татарськими ордами, а польську армію від нового розгрому. Під Хотином Сагайдачний підтвердив свій талант великого полководця. ... » (Кравець, 1999, с.76).

Автор високо оцінює спільні дії поляків і українців у битві: «Вони були виявом дружби двох братніх слов'янських народів, їх спільної боротьби проти турецько-татарської агресії. Не можна заперечити того, що Польща в той час без допомоги України стала б здобиччю величезної турецько-татарської армії, бо під Хотином повторилася б Цецорська трагедія. Але ж подібна доля чекала й Україну. Турецько-татарське рабство для України було б ще важчим, ніж панування Речі Посполитої» (Кравець, 1989)

Висновки. Вагомий внесок доктор історичних наук, професор Микола Кравець зробив у дослідження історії українського козацтва, становлення якого відбувалось в умовах гострої боротьби проти турецько-татарської агресії. У своїх працях автор аналізує прояви агресивної політики войовничих сусідів та наводить приклади демографічних втрат в період інтенсивних татарських нападів на українські землі, участь в яких не раз брали й турки. Успіхи козацтва у боротьбі з Османською імперією й Кримським ханством М. Кравець пов'язує з створенням потужного війська та із зміцненням позицій козаків на українських теренах.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності членам редколегії журналу за сприяння у підготовці статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та/ або публікації цієї статті.

Джерела і література:

- Батюк, Т. В.** (2003). *Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст.*: Автореферат дис. ... к. і. н. Львів, 20 с.
- Войтович, Л.** (2020). *Європейський фронтір і проблеми початків козацтва. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету.* Випуск 210, С. 213–234.
- Галенко, О. І.** (2008). *Кримський ханат. Енциклопедія історії України.* К.: Наукова думка, Т. 5. С. 366-377.
- Дашкевич, Я. Р.** (1985). *Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. Тези третьої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.).* Вінниця, С. 56-57.
- Дьомін, О. Б.** (2004). *Українські землі. Англія і Османська імперія в процесі формування європейської політичної системи. Науковий вісник Дипломатичної академії України.* Вип. 10(2). С. 414-427.
- Зінько, Ю., Кравчук, О.** (2021). *Події Української революції 1917-1921 рр. на теренах Поділля у дослідженнях професора Миколи Кравця.* *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця.* Вип. 35. С. 109-117. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-35-109-117>
- Іналджик, Г.** (1998). *Османська імперія. Класична доба. 1300-1600.* К.: Критика, 287 с.
- Калитко, С. Л., Кравчук, О. М.** (2010). *Микола Кравець: людина, вчений, патріот. Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський,* Вип. 16. 286–294. С. 286-289.
- Кравець, М.** (1989) *300 років запорізького лицарства. Комсомольське плем'я.* № 48. 22 квітня. С. 4.
- Кравець, М. М.** (1967). *Гетьман України Петро-Конашевич-Сагайдачний. Український історичний журнал.* № 4. С. 126-128.
- Кравець, М. М.** (1990). *Республіка за порогами: До 500-річчя українського козацтва. Вінницька правда.* № 179. 5 серпня. С. 4.
- Кравець, М. М.** (1999). *Роль Запорізької Січі у визвольній війні українського народу.* Вінниця: Друкарня ВДМУ ім. М. І. Пирогова, 244 с.
- Кравченко [Кравець], М.** (2003) *Зібрання творів у дванадцяти томах.* Вінниця: Просвіта, Т. 2. 521 с.
- Кримський, А.** (1996). *Історія Туреччини.* К.-Львів: Олір, 287 с.
- Пилипенко, В.** (2015). *Ідеалізація Османської імперії у політичній публіцистиці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. Сіверянський літопис.* № 1. С. 32-38.
- Плохій, С.** (2016). *Брама Європи.* Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 496 с.
- Степанчук, Ю.** (2016). *Образ Богдана Хмельницького в монографії професора Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Миколи Кравця «Роль Запорозької Січі у визвольній війні українського народу».* *Перша Мурованокуриловецька науково-краєзнавча конференція. Матеріали конференції, 21-22 жовтня 2016 р., смт. Муровані Курилівці.* Вінниця, С. 73-78.
- Шутко, О.** (2019). *Жіночий султанат: влада та кохання.* Листи Хюррем (Роксолани), Міхрімах, Нурбану, Сафіє, Кьосем, Хатідже Турхан (Надії). Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 592 с.

Oleksandr M. Kravchuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Yurii A. Zinko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi Pedagogical University,
PhD. (History), Professor (Ukraine)

The Struggle of the Ukrainian Cossacks Against the Turkish-Tatar Expansion at the End of the 15th - the First Half of the 17th Century in the Works of Professor Mykola Kravets

Abstract. *The purpose of the article is to characterize the scientific works of Professor Mykola Kravets on the aggressive policy of the Sultanate of Turkey and the Crimean Khanate towards Ukrainian lands and the success of the Cossacks in defending the rights and freedoms of the Ukrainian people. The research methodology is based on the general scientific principles of objectivity, systematicity, historicism, combined with special historical methods: problematic-chronological, historical-biographical, descriptive, content analysis. The scientific novelty is an attempt to reveal the peculiarities of the military-political confrontation between the Ottoman Empire and the Crimean Khanate with the Ukrainian Cossacks and to present important pages of the successful struggle of the Cossacks against the Turkish-Tatar aggression in the late fifteenth century - the first quarter of the seventeenth century, based on the analysis of Mykola Kravets's works. Conclusions.* *In his works, Mykola Kravets examines the history of the Ukrainian Cossacks in the context of the military confrontation between the Cossacks and the Ottoman Empire and the Crimean Khanate and notes the role of the Cossack army in opposing the Turkish-Tatar expansion and protecting the rights of the Ukrainian people in the late fifteenth century - the first quarter of the seventeenth century. The author emphasizes the international significance of the Cossacks' struggle against Sultanist Turkey and the Crimean Khanate and points to their merits in protecting European peoples.*

Key words: *Mykola Kravets, historiography, Ottoman Empire, Crimean Khanate, Ukrainian Cossacks.*

References:

- Batiuk, T. V.** (2003). Zbroini syly Ukrainy v protystoianni turetsko-tatarskii ekspansii u druhii polovyni XVI – na pochatku XVII st.: Avtoreferat dys. ... k. i. n. [Armed Forces of Ukraine in Confronting the Turkish-Tatar Expansion in the Second Half of the XVI - Early XVII Centuries: Thesis... Candidate of Historical Sciences], Lviv, 20 p. [Ukrainian]
- Dashkevych, Y. R.** (1985). Yasyr z Podillia v druhii polovyni XVI st. [Yasyr from Podillia in the second half of the sixteenth century]. *Tezy tretoi vinnitskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii – Theses of the Third Vinnytsia Regional Historical and Local History Conference* (September 4, 1985). Vinnytsia, pp. 56-57. [Ukrainian]
- Demin, O. B.** (2004). Ukrainski zemli. Anhliia i Osmanska imperiia v protsesi formuvannia yevropeiskoi politychnoi systemy. [Ukrainian lands. England and the Ottoman Empire in the Process of Formation of the European Political System]. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy – Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine*. Issue 10(2). C. 414-427. [Ukrainian]
- Galenko, O. I.** (2008). Krymskyi khanat. [Crimean Khanate]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the History of Ukraine*. Kyiv: Naukova Dumka, Vol. 5. C. 366-377. [Ukrainian]
- Inalcik, G.** (1998). *Osmanska imperiia. Klasychna doba. 1300-1600. [The Ottoman Empire. Classical period. 1300-1600]*. K.: Krytyka, 287 p. [Ukrainian]
- Kalytko, S. L., Kravchuk, O. M.** (2010). Mykola Kravets: liudyna, vchenyi, patriot. [Mykola Kravets: a man, a scientist, a patriot]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli.- Education, science and culture in Podillia*. Kamianets-Podilskyi, Issue 16. 286-294. C. 286-289. [Ukrainian]
- Kravchenko [Kravets], M.** (2003). *Zibrannia tvoriv u dvanadtsiaty tomakh [Collected works in twelve volumes]*. Vinnytsia: Prosvita, Vol. 2. 521 p.
- Kravets, M.** (1989). 300 rokiv zaporizkoho lytsarstva [300 years of Zaporizhzhia knighthood]. *Komsomolske plemia – Komsomolske tribe*. № 48. April 22. C. 4. [Ukrainian]
- Kravets, M. M.** (1967). Hetman Ukrainy Petro-Konashkevych-Sahaidachnyi. [Hetman of Ukraine Petro-Konashkevych-Sahaidachnyi]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. № 4. C. 126-128. [Ukrainian]
- Kravets, M. M.** (1990). Respublika za porohamy: Do 500-richchia ukrainskoho kozatstva. [Republic beyond the Thresholds: To the 500th anniversary of the Ukrainian Cossacks]. *Vinnytska pravda – Vinnytsia Pravda*. 179. August 5. C. 4. [Ukrainian]

-
- Kravets, M. M.** (1999). *Rol Zaporizkoi Sichi u vyzvolnii viini ukrainskoho narodu [The role of the Zaporizhzhia Sich in the liberation war of the Ukrainian people]*. Vinnytsia: Printing house of Pirogov VSMU, 244 p. [Ukrainian]
- Krymsky, A.** (1996). *Istoriia Turechchyny [History of Turkey]*. K.-Lviv: Olir, 287 p. [Ukrainian]
- Plohiy, C.** (2016). *Brama Yevropy [Gates of Europe]*. Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club", 496 p. [Ukrainian]
- Pylypenko, V.** (2015). Idealizatsiia Osmanskoï imperii u politychnii publitsystytsi Rechi Pospolytoi seredyny XVI – seredyny XVII st. [Idealization of the Ottoman Empire in the Political Journalism of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Middle of the Sixteenth - Middle of the Seventeenth Centuries]. *Siverianskyi litopys – Siversianskyi lithopys*. № 1. С. 32-38. [Ukrainian]
- Shutko, O.** (2019). *Zhinochyï sultanat: vlada ta kokhannia. Lysty Khiurrem (Roksolany), Mikhrimakh, Nurbanu, Safiie, Kosem, Khatidzhe Turkhan (Nadii) [Women's Sultanate: Power and Love. Letters of Hurrem (Roksolana), Mihrimah, Nurban, Safiye, Kocem, Hatice Turhan (Nadia)]*. Ternopil: Nauch. book - Bogdan, 592 p. [Ukrainian]
- Stepanchuk, Y.** (2016). *Obraz Bohdana Khmelnytskoho v monohrafii profesora Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho Mykoly Kravtsia «Rol Zaporozkoi Sichi u vyzvolnii viini ukrainskoho narodu» [The image of Bohdan Khmelnytskyi in the monograph by Mykola Kravets, Professor of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, "The Role of Zaporizhzhia Sich in the Liberation War of the Ukrainian People"]*. *Persha Murovanokurylovetska naukovo-kraieznavcha konferentsiia. Materialy konferentsii – The first Murovanokurylovetska scientific and local history conference. Conference proceedings, October 21-22, 2016, Murovani Kurylivtsi village. Vinnytsia, pp. 73-78.* [Ukrainian]
- Voitovych, L.** (2020). *Evropeyskyi frontyr i problemy pochatkiv kozatstva. [The European Frontier and the Problems of the Beginnings of the Cossacks]*. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu – Scientific notebooks of the Faculty of History of Lviv University*. Issue 210, pp. 213-234. [Ukrainian]
- Zinko, Y., Kravchuk, O.** (2021). *Podii Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rr. na terenakh Podillia u doslidzhenniakh profesora Mykoly Kravtsia. [Events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 in Podillia in the Research of Professor Mykola Kravets]*. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*. Vinnytsia, Issue 35. С. 109-117. [Ukrainian] <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-35-109-117>

Статтю надіслано до редколегії 15.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 02.09.2023 р.